

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2021-4.15>

**В. С. Хорошковська**, капрал поліції, курсант  
Національної академії внутрішніх справ

## **ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ КЛІНІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ**

*У статті досліджено особливості розвитку сучасної юридичної клінічної науки в Україні. Коротко охарактеризовано зарубіжний досвід функціонування юридичних клінік. На основі теоретичного аналізу існуючих здобутків подано ознаки поняття «юридична клініка»: 1) надання юридичних консультацій або послуг фактичним клієнтам незалежно від їх звернення до суду; 2) клієнтами юридичної клініки є особи, які не мають ресурсів для утримання власного адвоката; 3) усі роботи студентів ретельно переглядаються та регулярно контролюються; 4) за участь у діяльності юридичної клініки студенту нараховуються академічні кредити, що є невід'ємною частиною курсу навчання на юридичному факультеті; 5) студент підготовлений до взаємодії з клієнтами, фокусується не лише на доктрині, а й на практичних навичках, етиці та цінності професії. Ураховуючи визначені іманентні властивості, наведено визначення дефінітивної конструкції «юридична клініка». Визначено завдання, які має виконувати сучасна юридична клініка. Охарактеризовано зв'язок юридичної клініки з юридичною клінічною наукою. Установлено, що юридична клінічна наука охоплює частину комплексної суспільної науки юриспруденції про об'єктивні закономірності розвитку і функціонування юридичних клінік в Україні, їхнього впливу на правове суспільство та процес підготовки якісно нової категорії правників. Доведено, що генеза розвитку юридичної клінічної освіти складається з таких етапів: I етап (1991–2003 рр.) – зародження юридичного клінічного руху; формування системи надання правової допомоги pro bono за участю студентів-правників при закладах вищої освіти; II етап (2003–2006 рр.) – консолідація діяльності юридичних клінік навколо єдиної громадської організації, визначення пріоритетних етичних стандартів та принципів діяльності юридичних клінік; III етап (2006–2014 рр.) – нормативне визнання діяльності юридичних клінік на підзаконному рівні, подання типових елементів організаційної структури юридичної клініки; IV етап (2014–2021 рр.) – якісно новий період діяльності юридичних клінік шляхом уніфікації їхніх складових частин та принципів єдиними стандартами.*

**Ключові слова:** юридична клініка, юридична клінічна наука, юридична клінічна освіта, компетентності, дуальна освіта, безоплатна правова допомога, pro bono, доступ до правосуддя, правнича клінічна освіта, верховенство права.

### ***V. S. Khoroshkovska. Features of formation and development of Ukrainian law clinical science***

*The article examines the features of the development of modern legal clinical science in Ukraine. Foreign experience in the operation of legal clinics is briefly described. Based on the theoretical analysis of the existing achievements, the features of the concept of «legal clinic» are given: 1) providing legal advice or services to actual clients, regardless of their appeal to the court; 2) clients of a legal clinic are persons who do not have the resources to maintain their own lawyer; 3) all student work is carefully reviewed and regularly monitored; 4) for participation in the activities of the student's legal clinic, academic credits are accrued, which is an integral part of the course of study at the Faculty of Law; 5) the student is prepared to interact with clients, focuses not only on doctrine, but also on practical skills, ethics and values of the profession. Given the defined immanent properties, the definition of the definitive construction «legal clinic» is given. The tasks to be performed by a modern legal clinic have been identified. The connection of legal clinic with legal clinical science is characterized. It is established that legal clinical science covers a part of complex social science jurisprudence about objective laws of development and functioning of legal clinics in Ukraine, their influence on legal society and process of preparation of qualitatively new category of lawyers. It is proved that the genesis of the development of legal clinical education consists of the following stages: I stage (1991–2003) – the emergence of the legal clinical movement; formation of a system of pro bono legal aid with the participation of law students at higher education institutions; Stage II (2003–2006) – consolidation of legal clinics around a single public organization, determination of priority ethical standards and principles of legal clinics; Stage III (2006–2014) – regulatory recognition of the activities of legal clinics at the secondary level, the presentation of typical elements of the organizational structure of the legal clinic; Stage IV (2014–2021) is a qualitatively new period of activity of legal clinics by unification of their constituent parts and principles by uniform standards. The development of legal clinical science is aimed at educating a qualitatively new category of lawyers who have professional competencies, are able to quickly solve complex practical problems, establish contacts with clients and form a new and professional community of lawyers.*

**Key words:** legal clinic, legal clinical science, legal clinical education, competencies, dual education, free legal aid, pro bono, access to justice, legal clinical education, rule of law.

**Постановка проблеми.** Клінічна юридична наука досягла величезних світових успіхів за останні кілька десятиліть насамперед як засіб надання студентам контрольованого досвіду юридичної практики як формальної частини навчальної програми юридичного факультету. Вона поєднує у собі традицію магістерської лекції та практичну діяльність, спрямовану на формування необхідних компетентностей під впливом

існуючих правових традицій та новітніх здобутків. Необхідність вивчення основних параметрів цієї парадигми правової допомоги зумовлена важливістю оцінювання інституту «юридична клініка» для національного суспільства, проходження студентами-правниками навчальної та виробничої практики, надання безоплатної правової допомоги, здійснення правопросвітницької роботи та ін. Огляд діяльності юридичних клінік України свідчить про різноманітність моделей клінічної роботи в нових програмах, що зумовлено наявністю різних підходів до розуміння юридичної клінічної науки. Окрім того, важливість дослідження діяльності юридичних клінік зумовлена також їх активною участю у наданні безоплатної правової допомоги. Ураховуючи вищевикладене, дослідження розвитку юридичної клінічної науки видається релевантним, нагальним та таким, що відповідає сучасним викликам, які постають перед правовою державою.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблемні аспекти юридичної клінічної науки розглядалися такими науковцями, як: А. Галай, Р. Голобутовський, К. Головачова, І. Гудим, М. Дулеба, В. Єлов, Р. Кацавець, С. Ківалов, В. Кравчук, М. Кравчук, М. Лоджук, Ю. Матвєєва, С. Молібог, В. Молодован, О. Мурашин, Л. Наливайко, В. Олійник, В. Оліфер, В. Орлова, Д. Павленко, М. Пашковський, Ю. Савелова, О. Соколенко, В. Стадник, Н. Сушицька, О. Талдикін, Ю. Тарасенко, М. Удод, А. Чернега, В. Янишен.

**Мета статті.** Метою статті є визначення особливостей становлення та розвитку юридичної клінічної науки України з урахуванням перспектив її розвитку. Сформована мета визначила такі завдання дослідження: 1) охарактеризувати зарубіжний досвід діяльності юридичних клінік; 2) визначити поняття та ознаки юридичної клініки; 3) дослідити зв'язок між юридичною клінікою та юридичною клінічною наукою; 4) розробити дефінітивну конструкцію «юридична клінічна наука»; 5) дослідити етапи розвитку юридичної клінічної науки.

**Виклад основного матеріалу.** Юридична клінічна наука охоплює собою функціонування юридичної школи, програми надання послуг клієнтам та здобуття практичного правового досвіду для студентів закладів вищої юридичної освіти. Зазвичай юридичною клінікою керують викладачі закладів вищої юридичної освіти. Юридичні клініки, як правило, працюють безкоштовно і виникли як метод практичного навчання студентів юридичних факультетів.

Юридична клінічна наука є доволі розповсюдженим явищем у світі. Так, сьогодні у Польщі існує 25 юридичних клінік. Щороку майже 2 тис студентів під наглядом понад 350 викладачів розглядають близько 12 тис справ. Робота клінік розподілена на підрозділи: цивільний, адміністративний, трудовий, кримінальний, міжнародний, підрозділ прав біженців та прав жінок. Робота студентів включає у себе письмові висновки, письмові заяви, апеляції, претензії, скарги. Вступ до клінічної роботи включає лекції та семінари, присвячені таким питанням, як правова етика, психологія спілкування з клієнтами. Студенти також зустрічаються з практиками, які пояснюють усі проблеми роботи з людьми, які шукають доступу до правосуддя. Після вступного навчання студенти розподіляються на різні секції, які контролює принаймні один викладач факультету [1].

Цікавою видається діяльність і Клініки трансакційного права при Гарвардському університеті. Клініка була створена у 1979 р. як Інститут юридичних послуг, клієнтами якого були малозабезпечені особи. Юридичні послуги надавали адвокати та студенти, які здобували юридичну освіту. Студенти, які є членами клініки, мають можливість брати участь у вирішенні таких питань: складання договорів, ведення переговорів, комерційне фінансування, юридичне обслуговування бізнесу, комерційний лізинг, ліцензування, інтелектуальне право, корпоративне управління та відповідальність, операції з нерухомістю, доступне житлове будівництво, зонування, розроблення ОСББ, інша юридична робота [2].

Юридична клініка Тургуда Маршалла функціонує з 1948 р. для надання правової допомоги соціально не захищеним верствам населення. «Тургуд Маршалл» – найстарша клінічна програма у штаті Техас, яка розпочалася з курсу «Клініка правової допомоги», слухачі якого відповідали на листи ув'язнених. Під керівництвом професора Робертсона Кінга студенти досліджували правові проблеми та відповідні закони, підняті в листі ув'язненого, а потім складали листи-відповіді. Курс був факультативним, обмеженим для студентів вищого рівня. Клініка правової допомоги надала студентам можливість вдосконалити свої навички дослідницької роботи та письма, одночасно забезпечуючи доступ до системи кримінального судочинства. У 1951 р. курс Клініки правової допомоги був замінений практикою через симуляційні курси. Через дев'ять років Клініка правової допомоги була перетворена з інтерактивного навчального курсу, що базується на навичках, у повноцінну юридичну контору в середовищі юридичної школи – внутрішню клініку для реальних клієнтів [3].

Отже, юридична клінічна наука є розповсюдженим світовим явищем, що зумовлює необхідність дослідження її проявів і в українському суспільстві. М. Лоджук, характеризуючи термін «юридична клініка», подає два тлумачення: інституційний та навчально-програмний. Відповідно до інституційного підходу, «юридична клініка – це структурно оформлений підрозділ вищого юридичного навчального закладу чи його факультету, громадської організації чи правової консультації». Згідно з навчально-програмним підходом, юридична клініка є «складовою частиною навчального процесу (спекурсом) у вищому навчальному закладі, інноваційною (інтерактивною) методикою вироблення у студентів практичних навичок» [4, с. 37].

На думку Н. Сушицької, юридичною клінікою є «формування у вигляді навчально-практичного центру, який створюється і функціонує на базі вищого навчального закладу (III та IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку спеціалістів за напрямами «Правознавство», «Право», «Правоохоронна діяльність»), за ініціативою ВНЗ чи громадської організації у спільній діяльності з ВНЗ» [5, с. 10].

У посібнику «Правнича клінічна освіта в Україні» подається така характеристика діяльності юридичної клініки:

- «1) робота виконується лише правником;
- 2) виконується для суспільного блага, а не задля комерційних інтересів;
- 3) добровільна робота, що не підлягає будь-якій компенсації;
- 4) послуги є безоплатними для клієнта;
- 5) робота виконується відповідно до таких самих професійних стандартів, що й оплачувана правнича робота» [6, с. 13].

В. Єлов, С. Молібог, Д. Павленко зазначають, що «юридична клінічна освіта – це нова форма практичного навчання студентів правників, що має на меті формування у них професійних навичок юриста та передбачає надання безоплатної правової допомоги представникам окремих категорій населення, які не можуть самостійно вирішити проблеми правового характеру» [7, с. 9].

Ю. Фігель, аналізуючи стан наукового розроблення тематики «юридична клінічна наука», відзначає, що «загальнотеоретична проблема ролі юридичних клінік в освітньому процесі певною мірою висвітлена у науковій літературі. Однак на даний момент в юридичній науці відсутній єдиний теоретико-правовий підхід до сутності юридичних клінік, їхньої ролі у підготовці майбутніх юристів, зокрема у формуванні вмінь та навичок реалізації права студентами юридичних спеціальностей» [8, с. 29].

Цікаве визначення поняття «юридична клініка» надає Е. Доброхотова. На її думку, «юридична клініка – це структурний підрозділ освітньої установи професійної освіти, діяльність якого спрямована на навчання студентів (закріплення і поглиблення вже наявних знань і вмінь, отриманих у межах вивчення основних дисциплін, а також отримання студентами нових знань, формування нових умінь і вироблення навичок, необхідних для подальшої професійної діяльності) з використанням різноманітних інтерактивних методик, і передусім самостійної практичної діяльності студентів (під керівництвом викладачів-кураторів), з надання безкоштовної юридичної допомоги соціально незахищеним верствам населення» [9, с. 65].

Р. Келеман, поєднуючи дефінітивні конструкції «юридична клініка» та «юридична клінічна освіта», доходить висновку, що вони охоплюють «розроблення навчально-методичних комплексів, підготовку посібників, практикумів для студентів і викладачів, ознайомлення викладачів з інтерактивними методами навчання студентів практичної діяльності (спеціальні програми підвищення кваліфікації для викладачів), проведення міжвузівських конференцій, семінарів, зимових (літніх) шкіл клініцистів (для студентів та викладачів), а також заходів, спрямованих на створення єдиного освітнього середовища у сфері юридичної освіти» [10, с. 121].

Аналіз різних нормативних підходів до визначення поняття «юридична клініка» дає змогу виокремити такі її основні ознаки:

- 1) надання юридичних консультацій або послуг фактичним клієнтам незалежно від їх звернення до суду;
- 2) клієнтами юридичної клініки є особи, які не мають ресурсів для утримання власного адвоката;
- 3) усі роботи студентів ретельно переглядаються та регулярно контролюються;
- 4) за участь у діяльності юридичної клініки студенту нараховуються академічні кредити, що є невід'ємною частиною курсу навчання на юридичному факультеті;
- 5) студент підготовлений до взаємодії з клієнтами, фокусується не лише на доктрині, а й на практичних навичках, етиці та цінності професії.

Таким чином, юридичною клінікою є спеціалізована установа, яка створюється та функціонує на базі закладу вищої освіти, який здійснює підготовку здобувачів за спеціальностями 081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність», 293 «Міжнародне право», для здійснення студентами практичних компетентностей під керівництвом викладачів та стейкхолдерів.

Завданнями юридичної клініки є:

- 1) надання безоплатної допомоги соціально незахищеним верствам населення;
- 2) формування у здобувачів вищої освіти спеціальностей 081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність», 293 «Міжнародне право» практичних компетентностей;
- 3) допомога здобувачам у працевлаштуванні;
- 4) популяризація юридичної клінічної науки у суспільстві.

Визначивши сутність юридичної клініки, можна перейти до встановлення її зв'язку з науковою діяльністю. За визначенням, наданим О. Меліховою, юридична наука – це «система об'єктивно достовірних та систематизованих знань про специфічні закономірності розвитку держави та права, яка включає знання про державно-правові факти, а також ідеї, теорії, поняття та концептуальні засади державно-правових явищ, що спрямовані на вироблення рекомендацій щодо вдосконалення державно-правової дійсності та виникають у результаті наукової діяльності» [11, с. 130].

На належну увагу також заслуговує концепція Т. Гуменюк щодо особливостей розвитку сучасної юридичної науки: «1) соціологізація сучасної юриспруденції; 2) зумовленість напрямів розвитку юридичної науки різними типами праворозуміння; 3) дослідження євроінтеграційних проблем розвитку та функціонування правової системи; 4) взаємозв'язок розвитку юридичної науки з основними напрямками розвитку та модернізації юридичної освіти; 5) зростання питомої ваги порівняльно-правових досліджень та вдосконалення іншої правової методології» [12, с. 192].

М. Тарасов вважає, що сутність юридичної науки проявляється через «синкретичне поєднання в юридичному дослідженні декількох видів діяльності: теоретичної (робота з поняттями), експериментальної (інтерпретація теоретичних суджень в уявленнях і термінах соціальної практики), інженерно-проектувальної (розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства та професійних практик) та організаційно-технічної (питання реалізації, впровадження таких пропозицій)» [13, с. 75].

Тобто юридична клінічна наука охоплює собою частину комплексної суспільної науки юриспруденції про об'єктивні закономірності розвитку і функціонування юридичних клінік в Україні, їхнього впливу на правове суспільство та процес підготовки якісно нової категорії правників.

Юридичні клініки в незалежній Україні починають з'являтися вже в 1996–1999 рр. за безпосередньої участі молодіжних, студентських та інших громадських організацій (у містах Києві, Донецьку, Львові, Одесі, Луцьку). У більшості джерел наводяться дані про те, що перша юридична клініка в Українській державі запрацювала у 1996 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка [4, с. 23]. Завдяки фінансовій підтримці міжнародних грантодавців у 2002 р. в нашій державі вже налічувалося 18 юридичних клінік у чотирнадцяти областях [14].

У 2003–2004 рр. було створено громадську організацію «Асоціація юридичних клінік України» для збереження та подальшого примноження юридичного клінічного руху. Асоціація юридичних клінік України є громадською організацією зі статусом юридичною особи, діяльність якої спрямована на надання підтримки діяльності юридичних клінік вищих навчальних закладів України, сприяння розвитку юридичного клінічного руху та юридичної клінічної освіти, а також реалізацію відповідних правоосвітніх, правопросвітніх та правозахисних програм в Україні [15]. Сьогодні Асоціація юридичних клінік України охоплює декілька регіонів: Західний, Столичний, Центральний, Східний, Південний [16].

Структурно Асоціація юридичних клінік України виглядає так:

I. З'їзд Асоціації.

II. Правління Асоціації:

2.1. Голова Асоціації.

2.2. Радник із розвитку мережі.

2.3. Менеджер з інституційного розвитку та правопросвіти.

2.4. Менеджер з упровадження інновацій у роботу юридичних клінік.

2.5. Менеджер із мережування юридичних клінік та регіонального розвитку.

2.6. Менеджер із комунікаційного розвитку.

2.7. Менеджер із налагодження співпраці з професійними спілками та юридичним бізнесом.

III. Голова Асоціації.

IV. Виконавчий директор Асоціації.

V. Ревізійна комісія [15].

У 2006 р. Міністерством освіти та науки України на реалізацію положень Закону України «Про вищу освіту», Указу Президента України «Про національну програму правової освіти населення» від 18.10.2001 № 992, рекомендацій Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення затверджено Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України. При цьому метою діяльності юридичних клінік визначено:

1) підвищення рівня практичних знань, умінь і навичок студентів юридичних спеціальностей;

2) забезпечення доступу представників соціально вразливих груп суспільства до правової допомоги;

3) формування правової культури громадян;

4) підготовка та навчання студентів у дусі дотримання й поваги до принципів верховенства права, справедливості та людської гідності;

5) розширення співробітництва вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку фахівців-юристів, із судовими, правоохоронними органами, органами юстиції, державної влади і місцевого самоврядування, з іншими установами та організаціями;

6) упровадження в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-правників у сфері юридичних послуг [17].

У 2005 р. Асоціацією юридичних клінік України прийнято Етичний кодекс юридичної клініки України, яким визначено: принципи діяльності юридичних клінік, права та обов'язки учасників юридичної клініки, взаємовідносини між учасниками юридичної клініки. Дотримання учасниками юридичної клініки вимог цього Кодексу повинно сприяти гідному, компетентному, ефективному виконанню ними своїх обов'язків, підвищенню престижу юридичної клініки та їх професіоналізму [18].

У 2007 р. за підтримки Асоціації юридичних клінік України було розроблено спеціальний курс «Основи юридичної клінічної практики», який спрямовано на вироблення таких навичок:

- 1) навички роботи в команді, знання принципів корпоративної та професійної етичної культури, формування вміння керуватися у своїй діяльності насамперед цими принципами;
- 2) навички роботи з комп'ютером та іншою офісною технікою, її застосування у професійній діяльності, користування електронною законодавчою базою та ресурсами мережі Internet;
- 3) навички розроблення і застосування установчих та локальних документів організацій;
- 4) правила раціональної організації праці в юридичній фірмі чи організації;
- 5) знання основ діловодства у сфері юридичної практики, уміння та навички складання різного виду документів [19, с. 6].

2014 р. ознаменувався прийняттям Стандартів діяльності юридичних клінік України, схвалених Протоколом від 19.08.2014 № 2 Асоціації юридичних клінік України. Метою розроблення і впровадження Стандартів є забезпечення: уніфікованої моделі організаційної структури юридичної клініки; єдиних підходів до організації діяльності юридичної клініки та її персоналу; навчального процесу з метою підготовки студентів до практичної діяльності, доступу студентів-правників до практики під час навчання; своєчасного надання в необхідному обсязі якісної безоплатної правової допомоги; організації та проведення правопросвітньої роботи [20].

Таким чином, генеза розвитку юридичної клінічної освіти складається з таких етапів:

I етап (1991–2003 рр.) – зародження юридичного клінічного руху; формування системи надання правової допомоги pro bono за участю студентів-правників при закладах вищої освіти.

II етап (2003–2006 рр.) – консолідація діяльності юридичних клінік навколо єдиної громадської організації, визначення пріоритетних етичних стандартів та принципів діяльності юридичних клінік.

III етап (2006–2014 рр.) – нормативне визнання діяльності юридичних клінік на підзаконному рівні, подання типових елементів організаційної структури юридичної клініки.

IV етап (2014–2021 рр.) – якісно новий період діяльності юридичних клінік шляхом уніфікації їхніх складових частин та принципів єдиними стандартами.

**Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.** Юридична клінічна наука охоплює собою частину комплексної суспільної науки юриспруденції про об'єктивні закономірності розвитку і функціонування юридичних клінік в Україні, їхнього впливу на правове суспільство та процес підготовки якісно нової категорії правників. Розвиток юридичної клінічної науки спрямований на виховання якісно нової категорії правників, які володіють фаховими компетентностями, здатні швидко вирішувати складні практичні завдання, налагоджувати контакти з клієнтами та формувати новітню і професійну спільноту правників.

#### Список використаних джерел:

1. History and activity of the legal clinics in Poland. *FUNDACJA UNIWERSYTECKICH PORADNI PRAWNYCH* : офіційний вебсайт. URL: <http://www.fupp.org.pl> (дата звернення: 28.06.2021).
2. About us. *Transactional Law Clinics. Harvard Law School* : офіційний вебсайт. URL: <https://clinics.law.harvard.edu> (дата звернення: 28.06.2021).
3. History of Clinical Education at Thurgood Marshall School of Law. *Clinical Legal Studies Program Thurgood Marshall School of Law* : офіційний вебсайт. URL: <http://www.tsulaw.edu> (дата звернення: 28.06.2021).
4. Лоджук М.Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 327 с.
5. Сушицька Н.В. Юридична клініка: курс лекцій : навчальний посібник. Київ : Університет «Україна», 2008. 424 с.
6. Правнича клінічна освіта в Україні : навчальний посібник / за заг. ред. В.М. Суценка. Київ : Ваіте, 2020. 274 с.
7. Юридична клініка : навчальний посібник / В.А. Єлов, С.І. Молібог, Д.Г. Павленко. Київ : Школяр, 2004. 315 с.
8. Фігель Ю.О. До питання: аналіз джерел за темою дослідження «Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей». *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 26–30.
9. Доброхотова Е.Н. Юридические клиники и деятельность pro bono, их отношение к системам бесплатной юридической помощи. *Закон*. 2012. № 11. С. 55–67.
10. Келеман Р.Ю. Роль юридичної клініки у професійній підготовці майбутніх правознавців. *Професійна освіта: теорія, методологія та практика*. 2017. № 5. С. 114–127.
11. Меліхова О.Ю. Поняття, ознаки та функції юридичної науки як об'єкта організаційно-правового механізму управління: теоретико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2013. № 1. С. 127–130.
12. Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 188–192.

13. Тарасов М. Юридична наука та наукова раціональність (до питання про філософсько-методологічне самовизначення юриспруденції). *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 68–76.
14. Історія. *Асоціація юридичних клінік України* : офіційний вебсайт. URL: <https://legalclinics.in.ua> (дата звернення: 29.06.2021).
15. Статут Громадської організації «Асоціація юридичних клінік України». *Асоціація юридичних клінік України* : офіційний вебсайт. URL: <https://legalclinics.in.ua> (дата звернення: 29.06.2021).
16. Реєстр юридичних клінік. *Асоціація юридичних клінік України* : офіційний вебсайт. URL: <https://legalclinics.in.ua> (дата звернення: 29.06.2021).
17. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 № 592. *Верховна Рада України. Законодавство* : офіційний вебсайт. URL: <https://legalclinics.in.ua> (дата звернення: 29.06.2021).
18. Етичний кодекс юридичної клініки від 25.08.2005. *Асоціація юридичних клінік України* : офіційний вебсайт. URL: <https://legalclinics.in.ua> (дата звернення: 29.06.2021).
19. Основи юридичної клінічної практики / за ред. А.О. Галая. Київ : Атіка, 2007. 204 с.
20. Стандарти діяльності юридичних клінік України. *Асоціація юридичних клінік України* : офіційний вебсайт. URL: <https://legalclinics.in.ua> (дата звернення: 29.06.2021).